

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д-р. Манол Николов Рибов – УНСС

Относно:	Дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „Доктор“ в професионално направление 3.8 „Икономика“, научна специалност „Икономика и управление“ (Туризм) в УНСС
Автор на дисертационния труд:	Виолета Иванова Башова
Тема на дисертационния труд:	Анализ на факторните възможности за спа туризма
Основание за рецензиране на дисертационния труд:	Чл. 9 от ЗРАСРБ, чл. 30, ал. 3, чл. 31 от ПЗРАСРБ и чл. 99, ал. 2 от Правилника за учебната дейност на УНСС и Заповед № 180/31.01.2023 г. на зам.-ректора по НИД и международно сътрудничество при УНСС.

1. Информация за докторанта

Виолета Иванова Башова е родена на 19.10.1980 г. в град Гоце Делчев. През 2013 г. придобива магистърска степен по „Международен туризъм“ към УНСС, а през 2022 г. приключва обучението си по докторска програма „Икономика и управление“ (Туризм) в катедра „Икономика на туризма“ на УНСС. Паралелно със следването си работи последователно като Спа мениджър в комплекс „Ува Нестум“ (2017), гр. Гоце Делчев, заместник управител на хотелите „Премиер Лъкшъри Маунтайн Ризорт“ и „Лъки Банско“ в гр. Банско (2017-2021 г.), а от 2020 г. до момента е учител в Неврокопска професионална гимназия „Димитър Талев“, гр. Гоце Делчев.

2. Обща характеристика на дисертационния труд

2.1. Оценка на структурата и обема

Рецензираният дисертационен труд е съставен от три глави, увод и заключение, списък на използваната литература и приложения. В **увода**, докторантът е обосновал значимостта и актуалността на темата, и е дефинирал обекта, предмета, тезата, хипотезите, целта, задачите и методологията (подходи и методи), източниците на

информация, емпиричните данни, проблемите и информационното осигуряване. В **трите глави** на дисертационният труд последователно са изследвани теоретичните, методологически и приложни проблеми, свързани с въздействието на факторите върху развитието на спа бизнеса. В **заключението** докторанта е обосновал своите виждания относно факторните възможности за спа туризма. Създадената по този начин **структура** на дисертационния труд отговаря на формалните изисквания за осигуряване на органическо единство на съставните части на дисертационния труд в тяхната взаимна връзка, обусловеност, целенасоченост и определеност. С нея се конкретизират връзките и отношенията на включените в дисертационния труд понятия и съждения, използвани за извеждане на една или друга закономерност и обосноваването на едно или друго твърдение.

Трудът на докторанта е представен в едно книжно тяло с **обем 270** страници компютърно набран текст. От тях **235** страници съдържат **основен текст**, 10 страници са **увод**, 6 страници са **заключение**, 9 страници са **използвана литература** и 7 страници са **приложения**. Основният текст съдържа **17 таблици и 26 фигури**. Използваната литература включва 159 заглавия, от които 53 са на кирилица, 76 на латиница, а 30 са интернет източника.

Обемът, в който е подготвен трудът на докторанта е достатъчен за да бъдат изложени теоретичните, методологически и приложни проблеми на проведеното от него изследване. Обемът от 270 страници, побрани в едно книжно тяло му е дало възможност да систематизира и изложи познанията в изследваната от него област и да изгради съдържанието на дисертационния труд като използва подходящи за целта средства на научното познание.

2.2. Оценка на значимостта и актуалността на темата

Значимостта на темата се аргументира с нарастващи икономически и личностно-здравословен смисъл на спа индустрията както за потребителя и предприемача, така и за дестинациите. Просперитетът на тази индустрия е значителен, както в регионален, така и в национален и международен аспект и се основава на избора на съвременното общество за възстановяване на жизнено важния баланс чрез освобождаване от стреса. Развитието на „рекреационния бизнес“ днес е обвързано с напредъка на технологиите, които в днешния XXI век са в своя апогей. Всичко това определя и **актуалността на избраната тема на дисертационния труд**. Тя се обуславя и от загрижеността и отговорността за здравето на съвременния турист, чрез превенция и услуги предлагани от спа бизнеса.

2.3. Оценка на обекта и предмета на изследването

В дисертацията е представен анализ на факторните възможности предопределящи прогреса в тази област от туризма. **Обект** на изследване в труда е туризмът, свързан с превенцията и възстановяването на здравословното състояние на хората. Той е разгледан на национално и глобално равнище. Що се отнася до **предметът** на изследване, в него са включени факторните възможности, необходими за осъществяването на спа туризма в България, откриването на неизползвания потенциал и извеждането на насоки за бъдещото му развитие. По този начин е подчертана **субординацията между обекта и предмета на изследването**, доколкото предметът на изследването, предполага обекта, но не съвпада с него.

2.4. Оценка на изследователската теза и на работните хипотези

Тезата, която докторанта защитава се състои в това, че условията, осигурени и предпочитани от различни субекти, са от фундаментално значение с оглед на определянето на техните възможности и потенциал за ефективно осъществяване на дейността в областта от спа сферата, както и извеждането на насоките в тяхното развитие.

Хипотезите открити от докторанта са както следва:

- В България съществуват сериозни предпоставки за развитие на спа туризма, но е необходимо по-рационално и ефективно използване на наличните ресурси;
- Икономическата роля на спа сектора за дестинацията е съществена;
- Отношението на компетентните държавни институции оказва категорично въздействие върху цялостното състояние на спа туризма;
- Ресурсното богатство не е достатъчно за успешно опериране и конкурентно позициониране на спа туризма по света и у нас;
- Липсата на спа култура и превенция, у потребителите, въздейства върху подема на бизнеса;
- Многоаспектното въздействие на спа туризма може да се отчете на личностно, местно, регионално, национално и глобално равнище.

Така дефинираната **теза** като съждение от по-общ характер и **хипотезите** като нейна структурна част отговарят на изискванията за допускане на възможното взаимодействие и съпътстващ го резултат **за истина**, която при определени условия може да се прояви.

2.5. Оценка на основната цел и на изследователските задачи

Главната цел, която си поставя докторанта е чрез проучване и анализ на първична и вторична информация да се проследи еволюцията и състоянието на спа туризма в България. Този подход позволява да се определят факторните дадености, които са от съществено значение за развитието на успешен спа бизнес и на тази основа да се дадат препоръки за бъдещото развитие на спа и уелнес туризмът. Постигането на тази цел предполага решаването на следните **изследователски задачи**:

- Проследяване еволюционното развитие на спа туризма на глобално равнище;
- Проучване и анализиране на чуждестранни практики и тяхната адаптация към условията в България;
- Изследване развитието на спа сектора в България;
- Определяне икономическите ползи за сектора на националното стопанство;
- Проучване на ресурсния потенциал за развитието на спа туризма на световно и национално равнище;
- Установяване на наличните ресурси и възможности, които се създават за развитието на успешен спа бизнес в България;
- Изучаване на глобалните, национални и местни потребителски изисквания, оформящи търсенето и предлагането на спа продуктите;
- Извършване на анализ и формулиране на изводи за ползите и ефектите от развитието на спа туризма;
- Формулиране на препоръки за бъдещ по-ефективен растеж на спа туризма.

2.6. Оценка на методологията на изследването

За постигане на поставената **цел** и решаване на произтичащите от нея задачи в дисертацията са използвани **методите** за анализ и синтез, индукция и дедукция, системния подход, дълбочинни интервюта, анкетни проучвания, сравнителен анализ и статистически методи.

Може да се приеме, че използваният от докторанта **методически инструментариум** е подходящ за особености, обекта и предмета на изследването, както и за равнището на развитие на съвременната **методология** и нейната приложимост за целите и задачите на дисертационния труд.

3. Оценка на съдържанието на дисертационния труд

Извършената оценка на съдържанието е фокусирана върху неговата научна достоверност и изчерпателност. Обърнато е внимание върху спазването на логическите изисквания за съотношението между фактите и теорията, за подбора, подреждането и

структурирането на материала в трите глави на дисертацията. **Първата глава** на труда касае теоретичните проблеми. Тя е посветена на същността и особеностите на спа туризма, извършен е ретроспективен анализ, направена е терминологична справка, оценено е съвременното състояние на спа туризма, открити са тенденциите в неговото развитие и са определени потребителските изисквания. В нея е установено, че в България са на лице всички фактори за развитие на спа туризма – налице са съвременни концепции за здраве и уеленс естетика; конкретни модерни специализирани техника; програми за подобряване на здравето; професионално подготвени възстановителни и освежителни програми, включващи пълен набор от процедури. Страната е отлична дестинация за лечение, отпих и възстановяване, ето защо считаме, че за да стане факт на посланието България – център на здравето има необходимост не само от държавна политика, но и от належащи промени в сектора. Като бизнес, базиран на хората, обучението, рекрутирането и управлението на персонала се проявяват като основни проблеми. Към тях можем да отнесем също така развитието на подходящи бизнес модели и методи за оценка, които ще позволят на инвеститорите да имат прозрачен достъп до своята възвръщаемост. Предизвикателство у нас се оказва и финансовата отчетност, устойчивост, и нарастване на консуматорското съзнание, които изискват по-голямо оповестяване на бизнес практиките както и околната среда и социални резултати.

Втора глава на дисертационния труд се отнася за факторните възможности за развитието на спа туризма. В нея са определени генетичните, реализационни и провокационни фактори, както и потенциалните възможности за развитието на този вид туризъм. Установено е разнообразие от налични условия за създаване и разработване на спа бизнес. Природните и антропогенни дадености, сами по себе си не са достатъчни за това развитие, а е необходим цялостен комплекс от предпоставки за въздействие върху развитието на този вид туризъм. Сред отличителните прийоми за успех в спа индустрията авторът откроява по-иновативните такива като индивидуализиран спа продукт или модификация и гъвкавост в предлагането; насочване на клиенто-потока към градските спа обекти, предвид забързаният съвременен живот; изготвянето и предлагането на краткосрочни, комбинирани и едновременни процедури, без компромис в качеството, както и забавяне на темпото с помощта на тех-спа детокс. Констатирано е, че не е достатъчно отличаването на тези и редица други средства за стимулиране на спа посещения в българските спа центрове. Необходимо е да се използват, при това комплексно, всички възможности с цел създаване на конкурентоспособен спа продукт не само на националния, а и на глобалния туристически пазар. Нивото на предоставените

стимули не зависи единствено от тях самите, а и от човешкия фактор зад тях, а това е мястото, където страната ни има нужда да работи най-усилено, за да успее да се позиционира на световния пазар.

Третата глава включва проучване и анализ на факторните възможности за развитие на спа туризма в избрани спа обекти. Тази част от дисертационния труд се отнася за проучваните обекти и потребителите на предлаганите от тях спа услуги. В нея са направени съответните изводи и препоръки за бъдещото бизнес поведение в областта на спа туризма. Докторантът е установил, че спа туризмът в България е сравнително добре развит. В страната има много природни богатства, които трябва да се използват максимално полезно и рационално. Често услугите в модерните спа центрове са скъпи за Българите, затова потребителите избират стари места с остаряла база и използват предимно съоръжения като сауна, басейн и релакс зона, а чужденците посещаващи страната ни често не са добре информирани за спа услугите и потенциал на страната ни като спа дестинация. Има спа туризъм и е налице огромен потенциал за неговото развитие, като е необходимо да се работи в посока мотивиране на работещите и бъдещите специалисти в спа центровете в България.

Анализът на съдържанието в трите глави на докторантския труд показва, че той се отличава с концептуалната си обвързаност, изследователска насоченост и приложна ориентация. Използваната от автора информация е актуална, точна и защитима. Добре са представени идеите и концепциите от гледна точка на докторанта. Спазени са пропорциите в съотношението между основния, допълнителен и пояснителен текст. Тематичният подбор осигурява систематичен и цялостен поглед върху цялостното проучване. Съдържанието се откроява с ясните си цели, добре формираните основни идеи, точните и достъпно дефинирани термини, понятия и концепции и не на последно място достъпен стил на изложение.

4. Оценка на получените научно-приложни резултати

Оценката на постигнатите **научно-приложни резултати** обхваща трите глави на докторантския труд и приложенията към него. Представените резултати от емпиричното изследване е дало възможност да бъдат утвърдени хипотезите, наложени в началото на дисертацията. Според докторанта основните проблеми, които възпрепятстват развитието на спа туризма в България, могат да бъдат систематизирани както следва:

- Неадекватни туристически оферти и липса на стратегически подход при планирането на спа туризма;
- Липса на стабилни финансови източници;

- Доминиране на местните туристи;
- Нормативни актове, които въпреки недостатъците си се прилагат слабо;
- Лоша туристическа анимация на потенциални клиенти;
- Недостатъчно проучване на пазара;
- Остаряло медицинско оборудване;
- Незадоволителна обща и туристическа инфраструктура;
- Недостатъчно използване на концепцията за устойчиво развитие и презастрояването в редица туристически курорти водещо до негативни ефекти – предлагане на оферти, които са недостъпни за хора с ниски доходи;
- Оскъден брой спа центрове за рехабилитация на деца.

Установено е, че в България нямаме единна обща система за информация и показатели свързани със спа индустрията, което би позволило повече и по-задълбочени проучвания и анализи, респективно на стратегии за развитието ѝ. Предимствата на дестинация България като висококачествена, конкурентоспособна и предпочитана туристическа дестинация обаче не могат да бъдат квалифицирани като преимущества. Масовата ни спа услуга не отговаря на световните и европейски стандарти. Много малък е процентът на спа центрите и хотелите, които могат да бъдат отличени с прилагани различни висококачествени стандарти.

От гледна точка на кадровата осигуреност също са установени някакви наченки, но според автора все още сме на доста далечно място от желаните водещи дестинации. От гледна точка на докторанта дефицитът на кадри може да бъде обобщен в няколко направления, а именно:

- Недостига на специализирани кадри за новопоявилите се длъжности и за кадри на средно мениджърски позиции, за т.нар. „редки специалисти“, в туризма и научно изследователски позиции;
- Липса на налични или завършили випуски в системата на специализираното туристически или общо професионално образование за някои сравнително нови професии.

Авторът на дисертационния труд е констатирал, че не е разработена актуална стратегия за ефективно използване на минералната вода, с което би могло да се спре незаконното ѝ ползване. Основните принципи на устойчив туризъм, включващи рационалното използване на природните ресурсите, на екосистемите и на иновативните ресурсо-спестяващи технологии.

В резултат на обобщението на експертните мнения докторантът е систематизирал следните препоръки и насоки за развитието на спа туризма в България:

- Осъществяване на маркетинг и реклама на български дестинации както в България така и в чужбина;
- Подобряване на предлагания турист продукт като комплекс от услуги;
- Комбинация на спа туризма с други видове туризъм;
- Предлагане на услуги за целогодишно практикуване на спа туризма;
- Подобряване на туристическа инфраструктура и супер структура.

Въз основа на цялата проучена информация авторът извежда следните фактори, които биха повлияли положително върху развитието на спа туризма в България:

- Атрактивно популяризиране на спа туризма на национално равнище с акцент върху качеството и конкурентоспособността на предлаганите спа услуги;
- Достъпност на този вид туристически услуги до средностатистическия българин;
- Формиране на спа поведение, спа потребление и манталитет на спа потребителя;
- Изграждане на самосъзнание в потребителите, намиращо израз в тяхната грижа за себе си;
- Приоритизиране на превенцията към здравето - въвеждане на бонус програми от работодатели или създаване на програми “Спа на работното място”;
- Предлагане на предпочитан спа продукт, т.е. да се държи на качеството от гледна точка на потребителя;
- Създаване на перспектива за устойчиво развитие;
- Насочване на спа услугите към младото поколение;
- Внедряване на гъвкаво работно време с цел обхващане на по-голям кръг от клиенти;
- Изготвяне и предлагане на диверсифицирано спа меню или стандартно такова с опции за модифициране и избор;
- Обвързаност на спа предлагането със здравната система като препоръчване на превантивна „медицина“.

Авторовата методология за развитие на спа туризма у нас е изготвена основавайки се на проведените проучвания в спа сферата. От SWOT анализи и стратегически документи и политики на страната той установява, че за да се развива тази вид туризъм у нас е необходим комплексен подход. Освен предложена методология, авторът дава и препоръки за оперирането/функционирането на обекти, определени за опитни образци, както и за съответни действия от страна на всички заинтересовани

страни – компетентните държавни органи, потребителите и организациите, предлагащи спа услуги.

5. Критични бележки

Направените от мен критични бележки са отразени. По своята същност те се отнасяха за по-доброто открояване на влиянието на **научно-техническия фактор** върху останалите **фактори и условия**, обуславящи развитието на туризма. Тази тематика винаги е била актуална, но сега придобива изключително голямо значение от гледна точка на Четвъртата индустриална революция. Макар и в друг аспект, тя е била обект на изследване и от наша страна, резултатите от което са намерили отражение в една самостоятелна и една колективна монография, публикувана съвместно с колегите от БАН¹.

6. Оценка на публикациите на докторанта

Докторантът е представил една статия и 4 доклада, които отразяват основните резултати от дисертационния труд. **Статията** е публикувана в списание „Недвижими имоти и бизнес“ (Том 2, 2018 г.), а докладите **в сборници от доклади**, отпечатани от университетските издателства на УНСС, и СА „Димитър Ценов, ИУ Варна.

Може да се приеме, че посочените **печатни издания са достатъчно представителни**, за да огласят постиженията на докторанта пред академичната общност и представителите в практиката.

7. Оценка на научните и научно-приложни приноси

Докторантът е изследвал факторните възможности за състоянието и развитието на спа туризма. Изводите и обобщенията, до които той достига, засягат както проблеми на теорията и практиката, така и актуални въпроси от злободневен характер. В резултат от това е допълнен фонда от знания в областта на спа туризма. По-конкретно неговите научни и научно-приложни приноси са както следва:

1. Изяснена е **същността и особеностите** на спа туризма в условията на съвременната технологична революция;
2. Извършен е ретроспективен анализ и диагностика на **състоянието на спа туризма в България**;
3. Изведени са **тенденциите** в развитието на спа туризма;

---

¹ Управление на качеството на продукцията за износ и от внос. С., Издателство „Стандартизация“, 1984, с. 189 – 214; Фактори на ефективността и растежа, С., „Партиздат“, 1985, с. 253 – 270.

4. Определени са **изискванията и предпочитанията** на съвременния потребител на спа услуги;
5. Разкрити и рекапитулирани са генетичните, реализационни и провокационни **фактори**, определящи развитието на спа туризма;
6. Анализирани са **потенциалните възможности** за развитие на спа туризма;
7. Диагностицирани са **функциониращи спа обекти**;
8. Установени са **потребителските изисквания и предпочитания** към спа услугите;
9. Формулирани са **изводи и са дадени препоръки** за бъдещото развитие на спа туризма в България.

Оценката на въведените от докторанта понятия, категории, концепции и класификации ми дават основания да приема, че са налице **научни приноси, включващи методи и методики**, а предложените от него методология квалифицират приносите му като научно-приложни.

З а к л ю ч е н и е

Рецензираният дисертационен труд представлява научно изследване **на актуални и значими проблеми**. В него са намерили място всички **по-съществени страни на факторните възможности** за състоянието и развитието на спа туризма. **Цялостната ми оценка на труда, основана на неговата актуалност, структура, съдържание и теоретични обобщения** ми дава основание да приема, че в него се съдържат предвидените в **чл. 6 (3) на ЗРАСРБ и в чл. 27 (1) на ППЗРАСРБ научно-приложни резултати**, които представляват **принос в науката**. Това са и съображенията ми да предложа на уважаемите членове на научното жури да вземат решение за **присъждане на докторант Виолета Иванова Башова** на образователната и научна степен „доктор“ по професионално направление **3.8 „Икономика“**, научна специалност **„Икономика и управление (Туризм)“**.

София,
14.03.2023 г.

Рецензент:
(проф. д-р. М. Рибов)